

ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАДИЦІЙНОГО КОЗАЦЬКОГО ВБРАННЯ В УКРАЇНІ

Віра Максим (м. Київ)

В експозиції "Південь України – край козацький", представлено загороджений палісадом майдан, де проходять тренування та репетиції їзди на конях. Це оживляє садиби, як і те, що по дворі ходить птиця, у хліву стоять коні. І коли відвідувачі Музею заходять на експозицію, вони приємно занурюються у живе село XVIII-XIX ст. Цьому відповідає особлива атмосфера. Цікаво побачити хлопців у традиційному козацькому вбранні, які демонструють своє вміння сидіти у сідлі, вправлятися з шаблями та піками, показують складні вправи, зокрема, можна впіймати на вістря піки шапку, яку тримає на довгій жердці списоносець. Безліч емоцій відчувають відвідувачі від малого до великого. Козаки із лицарською зброєю, в шляхетному козацькому одязі на конях – це бажання показати історичні події козацької доби для усвідомлення історії, зміцнення фізичного здоров'я, морального духу.

Одяг вирізняє належність воїна до тієї чи іншої військової частини. Втім, козацьке вбрання до половини XVII ст. було дуже різноманітне. Козаки одягалися просто, мало чим відрізнялися у цьому плані від селян. Австрійський посол Еріх Лясота 1594 р. писав, що козаки носили поверх одягу плащі, які звалися кобеняками. Польський мандрівник Старовольський згадує у 1628 р. їхні грубі сорочки й киреї. Під Корсунем 1648 р козацьке військо показалося здалека в білих серм'ягах. Але вже тоді починає творитися типовий козацький одяг. З 1620–1640 рр. вперше у реєстровому війську використовувалося однорідне сукно на одяг. Як видно з картин Гійома де Баплана, козак носив каптан довгий, нижче колін, без ковніра, застібнутий густо гудзиками, перепоясаний м'яким поясом, до якого з лівого боку була причеплена шабля. Шапка обшивалася хутром, а дно у ній дещо

звисало. У старшини хутряна "околиця" шапки була спереду розрізана, а збоку шапку прикрашали пера. Знатний козак поверх жупана носив широкую кирею, підбиту хутром, деколи з багатим коміром.

Відомий історик та етнограф Дмитро Яворницький так описує одяг козаків: "Запорожці одягалися добре, ходили браво, чепурно. Вони голови брили, заправляли одну тільки чуприну, довгу таку, з аршин, мабуть. Замота за вухо разів два, та й повісить, так вона висить аж до самого плеча. Бороди теж брили, одні вуса тільки були. Вуса довгі кохали. Оце як нафарбує їх, як начернить, та як розчеше гребінцем, так хоч він і старий, а такий козак вийде, що хіть-хіть!

Одежа в них все на дроту, на шовкових шнурках та на ваті; сукна тонкі, усяких кольорів: було зелене, червоне, було голубе, хто якого побажає. [...]

Прийде, було до них чоловік голий, босий, а вони його уберуть, як пана, бо в запорожців тих сукон, грошей, одяжі – так яких хочеш сортів і скільки завгодно.

На голову надівали високу шапку, гостру, околиця смушева, пальців три ширини, а вершок суконний на ваті – червоний або зелений, з золотим перехрестям, а на самому вершку ще й китиця висить. Шапки всі за куренями, який курінь, такий і колір на шапці. Оце як накладати шапку, то зараз відбере від чуприни пучечок волосся, чуприну замота за вухо, а пучечок напустить наперед та тоді вже й шапку накладе. Як наложити шапку, то він уже й козак.

Потім уже надіває каптан червоний, з гудзиками на шовкових шнурках, увесь на зборах: і по боках, і спереду, а на спині з усякими смугами повимальовуваними та позакарлючуваними. Застебне той каптан гудзиками, та ще й підв'яже поясом – або шалевим, або

тільки на половину перетканим шовком. Пояс робився широкий. Він спускався нижче живота, а ставав аж під руки. Не такий, як тепер, що замотують скільки там разів на животі та ще й вузлом зав'язують, а такої буде довжини, скільки треба, щоб охопити один раз живіт чоловіка. Він був на гапличках, з пряжечками, з ремінчиками для пістолів та для люльки, з китицями ззаду різних кольорів: були зелені, жовті, голубі.

Ото як надіне червоний каптан, тоді вже зверху нього надіває черкеску або жупан. Це вже довге таке та просторе, з широкими рукавами, теж на шнурках. Черкеска уже на колір голуба. Каптан червоний, а черкеска голуба або синя. Як надів на себе черкеску, то зараз пристібає гапличками рукава. Коло кисті рукав вузенький, а далі, під пахвами, широкий та ще й із проріхом, а здаля так воно здається, що у нього 4 рукави: два на боках, а два на спині.

Штани просторі були, суконні, усяких кольорів, а найбільш синього кольору. Матні в штанях такі, що аж до землі, так наче волочиться що. Були на очурах, а очури або шовкові, або вовняні, з золотими китицями на обох кінцях. А носилися як єсть по-турецьки: холоші не за халяви закладались, а прив'язувались зверху сап'яною або шовковою під підв'язкою та так, що й сама підв'язка ховалася під штани. Її зовсім і не видно було, тільки й уздриш срібні або золоті китиці від неї. Як іде козак, так ті китиці так і теліпаються з-під штанів. Отака то вона, та одяга, була. Добра була, усе на шнурках, на гудзиках, на гапличках та на бузументах.

Чоботи у запорожців були сап'янові, червоні, жовті, зелені, з золотими та срібними підківками. Чобіт так і не бачиш; одні носки та закаблуки й видно: вони так свої штани напускали на чоботи. Здалека наче баба в юпці стоїть".¹

Відомий історик Володимир Голубуцький у книзі "Запорозьке козацтво" зазначає, що в описі козака Іркліївського куреня Гаврила Погорілого в Січі було: лисий тулуп, критий голубим сук-

ном з позументами, вовчий тулуп, критий сукном попелястого кольору, два атласних голубих кафтани і чорний, дві киреї – одна з адамаску, друга – із кармазина, 2 пістолі, шабля в срібній оправі, рушниця, шашка, срібна ладунка...²

Микола Закревський – історик-археолог, етнограф – описує освячення води на свято Маковея в Києві у кін. XVIII ст., яке відбувалося у соборній церкві Успіння Пресвятої Богородиці Пирогощій. "Товариші Золотої Корогви верхи на конях на чолі із сурмачами й литаврами розміщуються навколо храму. Кожен із вершків вбраний у кунтуш поверх жупану, на голові – висока шапка з оксамитовим малинового кольору верхом і золотою китицею, через плече – висока ладунка, до шовкового поясу привішена шабля, на високому козацькому сидлі лежить шкіряна, набита пухом подушка. Вся зброя – із срібними прикрасами, за вершниками по вулиці аж до Флорівського монастиря вишикувалася у два ряди піхота".³

У XVIII ст. козацький одяг складався з двох головних частин: спіднього каптана, у майбутньому буде називатися жупан, і верхньої – черкески, пізніше відозміниться в кунтуш. Відрізняли вже одяг військовий від цивільного.

Каптан у війську був із сукна короткий, сягав тільки дещо нижче колін, щоб легше було вскочити на коня й вигідно марширувати; військові вправи відбували козаки у самих каптанах. Жупан був досить стислий, поли заходили добре на себе; застібали його на гаплички або гудзики на грудях і перепоясували поясом. Виборні козаки носили червоні каптани, потім білі, компанійці – червоні, пушкарі і жолдаки – жовті. Старшина козаків була: полковник, обозний, писар, осавул, хорунжий, сотник. Старшина і цивільні люди носили жупани довільної довжини, різних кольорів і матерій. Дорогі, переважно заморські тканини, носила за давніх часів козацька старшина та пани. Пошиття та оздоблення одягу завжди було справою самих його власників та кравців, що потребувало вміння. Саме слово кравець означає, що ці майстри

можуть не тільки пошити, але й покроїти одяг. “Швець, знай своє шевство, а в кравецтво не мішайсь”, – говорить українське прислів'я. При Анні Іоанівні Петербург мав спеціальних кравців, які шили козацькі костюми. У придворних храмах співаки були одягнуті в національні українські жупани і кунтуші, що було закріплено особливим указом імператриці. Адаже чоловік Єлизавети Петрівни, Олексій Розумовський був привезений з України півчим.⁴

На козацькому жупані із малинового вовняного сукна Національного історичного музею України (інв. № Т-4542) можна розглянути особливості крою. Він був покроєний до стану, тобто щільно облягав козака у верхній частині торса за рахунок крою особливих деталей і їхньої конфігурації. Для цього треба було мати мірку розмірів фігури і кроїти відповідно до неї. Основними деталями крою є перед (дві поли) і спинка з боковими рельєфами. Зауважуємо, що в українському одязі такого подібного покрою спинки були і керсетки, юпки, свити. Від лінії талії з боків і по спинці вшиті клини, бічні вставки у формі трикутника. Ці клини мають народну назву “вуса”, які також пришивали на нижню частину жупана, тим самим забезпечуючи значне розширення від стану до низу. Рідше спинка була призібрана на збори.

До горловини жупана пришивався високий стоячий комір “козир”, який закривав потилицю. Він був і для краси. Тут він прикрашений вишивкою червоними шовковими нитками і обшитий декоративним шнуром. Коміри шили із оксамиту, шовку, камки (шовкова тканина з різними узорами, яка переливалась різними відтінками), оздоблювали вишивкою золотими і срібними нитками.

Жупани шили на підкладці, якою часто служила дорога шовкова тканина. Її можна було розглянути, коли козак їхав верхи на коні, тоді поли підверталися. По бокових швах жупан має “проріхи”, тобто дві вертикальні прорізи кишені, а також по низу тих же

бокових швів – розрізи довжиною приблизно 7 см. Для окраси край лівої поли, довкола низу і розрізів жупана та кишень обшиті червоним шнуром. У плечах широкі рукави. Вони пошиті для вільних рухів руками, досягають зап'ястя завуженими досить щільно, навіть застібаються внизу рукави на 5 гудзиків. До рукавів нашиті манжети (“заковраші”) фігурного крою, також оздоблені шнуром. Нерідко комір і манжети мали інший колір та іншу декоративну тканину ніж жупан, як і в цьому випадку манжети із зеленого оксамиту. Комір і верхня пола на грудях оздоблені вишивкою узором “хмелик” червоним шовком, що вважалося в народі почесним даром. Це є дуже важливою частиною костюма. Оздоблення одягу – багатюща культура, в якій закладені самобутні форми, так само, як і в народній вишивці, даючи простір власній фантазії, імпровізуючи в межах установлені традиції.

В описах старшинських пожитків із реєстру архівних матеріалів XVIII ст. найпопулярнішим верхнім одягом для козацької старшини був кунтуш. Крім місцевого виробництва сукон, для кунтушів використовували й закордонні тканини (венеціанський оксамит, турецька парча, штоф, атлас). Палітра тканин до кунтушів була: червоний або малиновий штоф, зелена або жовта парча, чорний або зелений оксамит. Шили кунтуші кропивного, цитринового, блакитного і вишневого кольорів на підкладці й підбирали хутром з рисі, лисиці, соболя, куниці. Одяг прикрашався срібними, мідними, дерев'яними гудзиками, декоративними шнурами.

Кунтуш – довгий додатковий верхній одяг козацької старшини, який одягався поверх жупана. Так само міцно стягнутий у талії, мав бічні клини з системою складок “ряс”. Його особливістю були довгі, досить широкі рукави з розрізами посередині напроти ліктів, завдовжки 25–30 см, у які просували рукава жупана. Якщо руки просмикували в ці розрізи, рукава ставали відкидними, їх називали “вильоти”. Зав'язані на спині вузлом відкидні

рукава означали готовність козака до бою. Внизу рукава мали манжети, часто хутряні або розрізи, обшиті тасьмою, галуном або хутром.

Застібався кунтуш впритул на грудях на густо розташовані до пояса гудзики, іноді з петлицями. Кунтуші мали стоячі коміри або шалеві, а також вертикальні бічні кишені. Носили кунтуші як розстебнутими, непідперезаними, при цьому було видно нижній жупан, так і застебнутими. Нерідко кунтуші, особливо підшиті хутром, накидали на плечі наопашки, як шубу, застібаючи їх тільки на грудях або під шиєю. Він був довгий і спускався до литки.

Зауважимо, що кожен з цих різновидів одягу споріднений з іншим лише за конструкцією. Схема більш універсальної конструкції побудови крою: плащ, делія, кирея, кунтуш, жупан, юпка, сіряк, свита, черкеска. Одяг

бував на ватяній підкладці і дощовий. Особлива увага приділялась жупанам і кунтушам, які поділялися на "холодні" й "теплі".

Історія матеріальної культури, створеної людиною, зокрема, костюма дозволяє передовсім відчувати колорит минулих епох, часу козацької доби. У всіх цих елементах одягу можна знайти відгомін далеких часів, зрозуміти звичаї, за якими жили наші пращури і не забувати, що "козацькому роду – нема переводу"!

¹ Яворницький Д. Козаки запорожці люди браві і чепурні // Киевская старина. – 1883. – Т. II. – С. 499.

² (Голубуцький В. – К., 1994. – С. 507).

³ (Описание Киева. – Т. 2. – 1868. – С. 875). Як бачимо, урочисто одягнені козаки брали участь навіть у церковних святах.

ЖИВОПИС В ІНТЕР'ЄРІ ПОЛІСЬКОГО ЖИТЛА ХІХ-ХХ СТОЛІТТЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ З РАЙОНІВ, ЩО ПОСТРАЖДАЛИ ВІД ЧОРНОБИЛЬСЬКОЇ КАТАСТРОФИ)

Михайло Матійчук (м. Київ)

В основу даної роботи покладені польові дослідження і матеріали автора, зібрані протягом останнього десятиріччя у північних районах Київської та Житомирської обл.

Предметом дослідження стала фондова колекція живописних творів Центру захисту культурної спадщини від надзвичайних ситуацій МНС України, віднайдена учасниками історико-етнографічних експедицій упродовж 1994–2005 рр. у покинутих селах зони відчуження та суміжних потерпілих від Чорнобильської катастрофи районах Київської та Житомирської обл. й, а також зразки культового живопису, виявлені в 1988–89 рр. ліквідаторами аварії на

ЧАЕС.

Живописні твори, які прикрашали інтер'єр поліської хати другої пол. ХХ ст., синтезували в собі різні види та жанри останніх століть – від високого народного та професійного до наїву й кітчю. Ікони традиційно розташовували на покуті, мальовані килимки вішали над ліжком, лавою і столом, а живописні портрети, сюжетні картини, краєвиди, написані на полотні, картоні й фанері – на стінах. Поширеним явищем у оздобленні хатнього інтер'єру була різножанрова народна картина, виконана на склі.

Наше завдання – здійснити стислий аналіз та спробувати атрибутувати